

М. В. Квітницький

КОЧОВЕ НАСЕЛЕННЯ НАДЧОРНОМОРЩИНИ У Х–XIV ст. (у світлі писемних та археологічних джерел)

Історичний розвиток Київської Русі нерозривно пов'язаний з взаємовідносинами з оточуючими сусідами, зокрема кочовиками Надчорноморщини – печенігами, торками та половцями. Прабатьківщиною цих народів були степові та лісостепові смуги Алтаю, Уралу, Передкавказзя, Західного та Східного Сибіру, Прикаспію та Приаралля, межиріччя Обі та Іртиша, Амудар'ї та Сирдар'ї. На відміну від землеробського, кочове господарство не давало змоги постійного збільшення товарного виробництва за рахунок певних інновацій, адже кількість та приріст стад залежали лише від природного „врожаю” підніжного корму. Через глобальні кліматичні зміни на теренах Азії, кочові та напівкочові спільноти переживали демографічні „вибухи” або зменшення населення і кількості стад, що призводило до скорочення пасовиськ та водопоїв, зумовлювало воєнні сутички в середовищі номадів і, зрештою, викликало активні пошуки нових територій для розширення життєвого простору.

Вивчення відносин кочового та землеробського світу на прикладі давньої Русі й степового Надчорномор'я, привертало увагу дослідників ще у XVIII ст.: з'являлися праці істориків, археологів, етнологів та просто охочих подорожувати, де описувалися, аналізувалися та вивчалися суспільства кочових народів на території Східної Європи. Перші погляди істориків XVIII ст. щодо степовиків відображені в „Истории Российской” В. Н. Татищева, де автор присвятив розділ печенігам, половцям та торкам¹. На основі іноземних джерел ним була зроблена спроба визначити походження назв кочових народів, встановити місця їхнього місцеперебування, шляхи кочівок, суспільний устрій тощо. Разом з тим автор убачав у цих народах лише ворогів і намагався применшити їхню роль і значення у русько-кочових відносинах.

Наступне XIX ст. позначене зародженням та розвитком перших історичних шкіл, основною з яких була „державницька”. Її представниками розвиток історичних процесів розглядався через призму становлення та еволюції держави, а всі історичні події трактувалися як такі, що допомагали чи заважали виникненню та розвитку держави. Відносини Русі з кочовиками також не уникли цього підходу. Кочові народи – печеніги, торки та половці були віднесені до розряду неісторичних, зміцнилася думка, що останні не можуть займати високого місця у всесвітній історії². Прикладом поглядів представників цієї школи є праця Н. М. Карамзіна „История государства Российского”³. На думку автора, взаємовідносини між Руссю та кочовиками полягали лише у постійних війнах. Причина воєнних дій пояснювалася варварством і злочинністю кочовиків, які заважали розвитку Російської держави. Позитивним був висновок про Чорних Клобуків, під якими правильно вбачалися печеніги і торки. Іншу думку висловлював М. П. Погодін в „Исследованиях, замечаниях и лекциях о русской исто-

рии²⁴. Проаналізувавши літописні джерела, автор дійшов висновків, що в постійних та безкарних набігах кочовиків були винні руські князі, котрі використовували номадів у міжусобицях. Робився наголос, що половці зруйнували торгові відносини Русі та Візантії. М. П. Погодін погоджувався з попередниками щодо історичної ролі та місця Чорних Клобуків. Загалом у XIX ст. існували дві лінії сприйняття історичного процесу. Перша полягала у протиставленні лісу та степу, друга відображала сприйняття історії через призму становлення держави⁵. Поглядів про антагонізм між кочовиками та землеробами дотримувалися В. О. Ключевський, С. М. Соловйов, М. Д. Затиркевич, позиції „державницької” школи обстоювали М. І. Костомаров, П. В. Голубовський, Д. І. Багалій. Тривалий час вивчення кочовиків та їхніх відносин зі слов'янами відбувалося шляхом перелічення писемних даних та підтримки тієї чи іншої думки з цього питання.

Зміни у підході до вивчення кочових суспільств середньовічної доби сталися у XX ст., після активного накопичення в результаті розкопок В. В. Хвойка, М. Є. Бранденбурга, Д. Я. Самоквасова та інших дослідників раніше невідомих археологічних джерел, пов'язаних з кочівницькими старожитностями. У XX ст. найбільш повно збирався та осмислювався письмовий і, вперше, археологічний матеріал, стосовно історії пізніх кочовиків. Публікувалися ґрунтовні переклади іноземних писемних джерел, визначалися межі розселення кочових народів, їх державний і політико-соціальний устрій. Вартими уваги є присвячені кочовикам спеціальні праці істориків В. Г. Тізенгаузена, К. В. Кудряшова, А. П. Ковалевського, Л. М. Гумільова та ін. Значення доробку В. Г. Тізенгаузена та А. П. Ковалевського полягає в ретельному перекладі та публікаціях нотаток і хронік арабських істориків та мандрівників X–XV ст., які висвітлювали історію і сучасність кочових народів Великого Степового поясу⁶. К. В. Кудряшов у праці „Половецкая степь” уперше докладно торкнувся питання історичної географії причорноморських степів⁷. Автор, на основі писемних джерел та обробки новітніх географічних даних, визначив географічні місця, де відбувалися найважливіші битви русичів і половців. Значення праці дослідника залишається актуальним і нині, адже вона допомагає визначити географічний ареал розташування певних половецьких груп Надчорноморщини, а також провести етноінтерпретацію досліджених нині поховань кочовиків. На тлі досліджень радянської історичної школи праця Л. М. Гумільова „Древняя Русь и Великая степь” виділяється у двох аспектах⁸. Автор одним із перших акцентував увагу на вивченні давньоруської історії, у світлі і через призму загальноєвропейської історії. Також дослідник прагнув розглядати кочовиків не як агресивний руйнівний фактор, а як рівноправного учасника двосторонніх відносин. Проте, торкаючись проблеми взаємовідносин кочовиків з руськими князями, Л. М. Гумільов висловив досить сумнівні висновки, викладені в тезах про неактивність боротьби між кочовиками та Руссю, а також про відсутність значних втрат і навіть виграшу Русі після монгольських завоювань.

Як вже було зазначено, з XX ст. як повноцінне джерело з історії кочових народностей, уперше почали використовуватися матеріали археологічних розкопок. Першими, хто проводив повномасштабні дослідження кочівницьких старожитностей на теренах України наприкінці XIX – початку XX ст., були І. О. Хойновський, М. Є. Бранденбург, В. В. Хвойко, Д. Я. Самоквасов та О. О. Спіцин.

Разом із тим низький науковий рівень розкопок, революція та подальша громадянська війна призвели до втрати великого обсягу накопиченого матеріалу. Незначна частина колекцій І. О. Хойновського на разі перебуває в Польщі⁹, про дослідження В. В. Хвойки та Д. Я. Самоквасова відомий лише факт розкопок понад 300 курганів з кочівницькими похованнями. Результати робіт М. Є. Бранденбурга, щоденник з польовими кресленнями та описом опубліковані його учнями після смерті дослідника, а публікація речей здійснена С. О. Плетньовою лише у 1973 р.¹⁰. З-поміж напрацювань цих археологів виділяється лише доробок О. О. Спіцина, котрий відразу спробував осмислити нові матеріали та перевести їх у ранг повноцінного історичного джерела¹¹. У повоєнний час, коли археологічних матеріалів стало достатньо для розгляду певних питань історичного розвитку кочових народів, з'явилися праці Л. П. Зябліна та Н. Д. Мец, присвячені торкам¹². У повній мірі використання даних археології в поєднанні з писемними джерелами стало можливим наприкінці 1950-х років після виходу роботи С. О. Плетньової „Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях”¹³. Надалі дослідниця опублікувала кілька праць, присвячених розгляду та ґрунтовному аналізу писемних даних та археологічних матеріалів з історії кочовиків Надчорноморщини і лісостепу Київського Подніпров'я періоду ІХ–ХІІІ ст.¹⁴. 1966 року після виходу монографії Г. О. Федорова-Давидова „Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов” історія кочових народів доповнилася археологічними джерелами ХІІІ–ХІV ст.¹⁵. Важливим було встановлення автором на основі писемних джерел розміщення племен печенігів у Надчорноморщині, а також прослідковано історію монголо-татарських завоювань у половецьких степах. З останніх праць, що привертають увагу, варто зупинитися на кількох. Зокрема у праці П. П. Толочка „Кочевые народы степей и Киевская Русь” розглянуто історію кочових суспільств на території надчорноморських степів у період з VII до XIV ст.¹⁶. При характеристиці взаємовідносин номадів зі слов'янами автор також проводить етноінтерпретаційні паралелі досліджених поховальних комплексів кочових народностей. Важливою для розуміння загальної історії кочовиків поясу Великого Степу є монографія В. В. Кравця „Кочевники Среднего Дона в эпоху Золотой Орды”¹⁷, хоча території, що розглядаються у ній, є віддаленими від Надчорномор'я. У дослідженні розглянуте та проаналізоване поховальні пам'ятки ХІІІ–ХІV ст. кочового населення території течії Середнього Дону. Спираючись на ці матеріали, автор відзначає збільшення кочового населення в Середньому Подонні в золотоординський період. Цікавими є висновки про збереження основної маси половецького населення та прихід нових груп кочовиків з волзького басейну – кимако-кипчаків і східних груп, які мали коріння серед етносів алтайського передгір'я. Розглянуто важливе питання переходу номадів до фундаментальних світових релігій, у даному випадку ісламу. В. В. Кравець виділяє два центра ісламізації кочовиків у XIV ст. В аналітичній частині праці використані як вже апробовані, так і нові методи обробки отриманих матеріалів. Спираючись на типологічні розробки Г. О. Федорова-Давидова, дослідник разом із тим використовує власний аналітичний підхід, за яким враховується комплексність усіх рис поховальної пам'ятки, завдяки чому були отримані досить змістовні висновки розвитку кочового населення Середнього Дону в золотоординський період. Новими поглядами відрізняється стаття О. Осіпяна – „Поширення християнства серед по-

ловців у XI–XIV ст.¹⁸, де розглядаються релігійні аспекти взаємовідносин між половцями та Руссю. За допомогою залучених писемних джерел автор зробив реконструкцію процесів християнізації половців на теренах Надчорноморщини. Представлена стаття є однією з небагатьох, де об'єктивно розглядаються взаємовідносини кочовиків зі слов'янами.

Новий етап вивчення та доповнення археологічним матеріалом історії номадів південних степів слід пов'язувати з початком проведення в СРСР масштабних новобудовних та меліоративних робіт, зокрема і на території південної частини України. Експедиціями Інституту археології АН УРСР, також профільних навчальних і музейних установ, було досліджено і зафіксовано великий масив пізньокочівницьких поховань – основний тип археологічних пам'яток, залишених степовиками. Цей матеріал лише нині поступово вводиться до наукового обігу. Загальна кількість досліджених археологічних пам'яток кочовиків пізнього середньовіччя в Україні за приблизними підрахунками може сягати понад двох тисяч комплексів, хоча справжня цифра досі залишається невідомою. Дослідники, які вивчають кочовиків періоду кінця IX–XIV ст., зазвичай оперують відносно невеликою кількістю поховальних пам'яток. Так Г. О. Федоров-Давидов у своїй праці використав матеріали 745 поховань¹⁹, С. О. Плетньова, розглядаючи чорних клобуків, залучила 117 поховань з басейну р. Рось та 16 комплексів досліджених на березі р. Дністра²⁰. А. О. Добролюбський, при розгляді кочовиків Північно–Західного Причорномор'я спирається на матеріали з 137 поховань²¹. В. В. Кравець, вивчаючи кочовиків течії Середнього Дону в золотоординський період, оперує даними 60 комплексів, за його ж спостереженням 286 поховань використав О. Ф. Ямінов при дослідженні кочового населення Південного Уралу²².

Відомі на сьогодні писемні та археологічні джерела X–XIV ст. дають можливість по іншому, аніж в XIX – початку XX ст. сприймати історичний розвиток кочового населення Надчорноморщини. Додержавний період відносин східнослов'янських племен зі степовими сусідами, незважаючи на періоди руйнувань і посиленого завоювання антського союзу племен аварами в VI–VII ст., умовно можна охарактеризувати як відносно спокійний. У пониззі течії Дніпра відома низка залишків слов'янських поселень, датованих від VI до IX ст. На присутність слов'янських племен тиверців та уличів у нижньому Подніпров'ї також вказує „Повість минулих літ”²³. Зафіксований у літописах факт данини окремих слов'янських племен Хозарському каганату свідчить більше про намагання поширення політичного впливу хозар, не пов'язаного з повним знищенням слов'янських поселень та населення. З появою давньоруської держави ситуація докорінно змінюється, одночасно, з кінця IX до XIII ст., у південноруських степах послідовно з'явилися тюркомовні кочові народи: печеніги, торки та половці, відносини з якими на ранніх етапах зазвичай мали характер досить сильної військової конфронтації.

В останній чверті IX ст., на терени Надчорномор'я проникали перші групи печенігів. Основні об'єднання цих кочовиків іноземні джерела фіксують на території заволзьких степів²⁴. Наприкінці IX – на початку X ст., печенізьке населення Заволжжя було розбите об'єднанням хозарів із гузами (торками), що підштовхнуло їх до пошуку нових земель для кочівок. Як повідомляв Костянтин Багрянородний: „...Печенеги же бежав оттуда, стали бродить по разным

странам нащупывая себе место для поселения...²⁵. На нових територіях ці номади опанували простори між Волгою і Дінцем, а також між Серетом та Дніпром, при цьому вони потіснили угорські орди, що розташовувалися тут до цього. Угри, у свою чергу, теж були змушені шукати нових земель. Наприкінці IX ст., очевидно окрема їхня група проходила через території Середнього Подніпров'я, як зазначає літопис 898 року: „...Идоше Угре мимо Киев горою...и пришедше к Днепру стаха вежами...”²⁶. Контакти слов'ян з печенігами вперше згадуються під 915 р., саме в цей час на кордонах Русі з'явилися перші групи кочовиків, що очевидно займалися розвідкою територій. Певно, що в наступні роки окремі групи номадів здійснювали напади на давньоруські землі, тому 920 року відбувся похід князя Ігоря в степ на печенігів, після якого вони довго не турбували Русь. Кочовики брали участь у походах Ігоря на Візантію 944 року, та 965 року, при Святославі на Хозар. Згодом у результаті ворожої щодо Русі політики Візантії та внутрішніх соціальних змін, з кінця 60-х років X ст., печеніги почали посилено воювати проти Русі. Так вони 968 року брали в облогу Київ; 971 року, як відомо, вбили князя Святослава; 997 року, обступили Білгород. У X ст. в межах територій Південноруського степу вони знищили або витіснили основну масу слов'янського населення нижнього Подніпров'я. Теж саме відзначали дослідники стосовно Київської землі, де наприкінці того ж століття на значній частині Правобережної Київщини під тиском кочовиків місцеве населення залишило свої оселі. Припинили існування поодинокі периферійні укріплення на місці городища Момоти в с. Біївці Богуславського району Київської області та городище Монастирьок біля с. Зарубинці Канівського району Черкаської області²⁷. В. О. Петрашенко, дослідивши багатошаровий комплекс слов'яно-руського часу поблизу с. Григорівка на півночі Черкащини, зазначила, що площа поселення у слов'янську добу разом з городищем становила 7–7,5 га, натомість в XI ст. займала не більше 1,5 га і лише на XII–XIII ст., після понад півстолітнього запустіння, центральна площа пам'ятки відновилася в межах 3–4 га²⁸. Наступник Святослава – Володимир почав активно зміцнювати південні кордони Русі, адже, як зазначив літописець: „...бе бо рать велика безъ престани съ Печенеги...”²⁹. Одним із проблемних районів правобережжя Київської землі було Перепетове поле, що протягом X–XIII ст. залишалось коридором Пороського регіону, яким кочовики Половецького поля без перешкод потрапляли до Київського князівства і під стіни Києва. Область Поросья, займаючи прикордонне положення на правобережжі Середнього Подніпров'я, прикривала з півдня найголовніші центри Русі й постійно перебувала під загрозою кочівницьких вторгнень.

Останнім періодом могутності печенігів була перша половина XI ст., коли вони брали участь у перших міжусобних війнах руських князів. 1019 року Ярослав Мудрий на р. Альті завдав досить сильного удару військовим групам цих номадів, після якого суттєві напади печенігів уже не відновлювалися³⁰. Відомо, що надалі частина печенігів осіла в Посуллі та Пороссі, ставши однією зі складових союзу Чорних Клобуків, інші групи були розбиті при спробі завоювання північно-західних володінь Візантії, ще одна частина відкочувала в Угорщину та Болгарію.

На цей період в Надчорноморські степи почали проникати нові кочові племена огузів, більше відомих як торки – різноманітні за походженням тюрко-

мовні групи, що населяли Прикаспій, низовину Сирдар'ї та Приаралля в IX–X ст.³¹. У IX ст. вони витіснили основний масив кангаро-печенізьких та деяких угро-фінських племен, зайнявши Південне Приаралля, Північний Прикаспій та Присирдар'їнські степи. У середині XI ст., об'єднання огузів було розбите кимако-кипчацькими (половецькими) племенами. Значна частина огузького населення відкочувала в степи Південної України, на Балкани, в оазиси Хорезму, Мавераннахра, (межиріччя Амудар'ї та Сирдар'ї) і Хорасану. Перші контакти Русі та торків відбулися ще в другій половині X ст., коли після воєнних дій з хозарами проти печенігів на початку X ст., торки осідали на східних кордонах каганату і поступово почали проникати в надчорноморські степи. У відносинах з Руссю почали налагоджуватися добрі взаємини. Так 965 року ці кочівники допомогли Святославу перемогти хозар, 985 року Володимиру – Волзьких Булгар і знову хозар. Окрім того, вони йшли на службу до руських князів, брали участь у міжусобицях³², а загалом підтримували мирні відносини. Стосунки з печенігами у торків також не мали характеру протистояння, зокрема навіть поблизу хозарського міста-фортеці Саркела – Білої Вежі виникло спільне об'єднання цих народностей, свідченням чому є залишки печенізько-гузького могильника³³. Проте наприкінці 40-х років XI ст. переслідувані половцями торки суттєво потіснили печенігів у надчорноморських степах³⁴, а 1055 року, вперше зіткнулися з Руссю: **„В тоє же лето (1055) иде Всеводь (князь Переяславський) на Торкы. зиме войною [к Воиню – ПВЛ] и победи Торкы. Того же лета приходи Блушь с половцы и створи Всеволодь мирь съ ними и взратишася въ свояси”**³⁵. Велика кількість кочовиків, яку витіснили половці зі степу, несла вагому загрозу для Русі, що зумовило новий похід на Торків уже коаліції Ярославичів 1060 року: **„Того же лета (1060) Изяслав (князь Київський) и Стослав (князь Чернігівський) и Всеволодь (князь Переяславський) и Все-слав (князь Полоцький) совокупивше вои бещислены и поидоша на конихъ и в лодьяхъ бещислено множество на Торкы.”**³⁶, зрештою відносно торків літописець відзначив **„...помроша бегающе...овии от зимы, друзини же гладом, инни же мором...”**. Переслідування половцями та русичами викликало спробу торчеських племен у 60-х роках XI ст. завоювати Північно-Західні землі Візантії, однак імперія спільно з печенігами, які проживали на її прикордонних територіях, відбила натиск³⁷. Відсутність вільних територій Надчорноморського степу та протистояння з половцями змусила торків шляхом укладання союзу з Київською Руссю перейти під протекторат і на території слов'янської держави. У результаті цього на території Чернігівського, Переяславського і Київського князівств упродовж кількох десятиків років, з певними труднощами, формувався васальний кочовий союз „своїх поганих” або, з другої половини XII ст., Чорних клобуків: **„В лето 1080 заратишася Торці Переяславстии на Русь...”**³⁸, основною складовою якого були племінні групи торків та невелика частина печенігів, витіснених зі степу сильнішим противником – половцями. Частина печенігів і торків ще залишалася на теренах степу³⁹, але поступово переходила під протекторат Русі; **„В се же лето (1117) бишася с половцы и с Торкы, и с Печенегы оу Дона... и придоша в Русь къ Володимеру (Мономаху) Торци и Печенеги”**⁴⁰, або змішувалася з половцями, про що свідчать мовні взаємопроникнення в кипчацькій та огузькій мовах⁴¹.

„Свої погані”, „Седельніки”, „Чорні Клобуки” – так давньоруські літописці називали кочове населення, яке в XI–XIII ст., проживало на теренах лісостепу Київської Русі. Свої, адже розташовані на теренах Русі, були васалами Київських, Переяславських, Чернігівських, Галицьких та Ростово-Суздальських князів, спільно з русичами обороняли руські землі від половців та брали участь у міжусобицях, а погані, бо притримувалися культу предків, поклонялися сонцю, вірили в тотеми звірів і птахів, займалися шаманством, що в християнізованому слов'янському світі сприймалося як поганство.

У літописних джерелах давньоруського часу значна частина статей присвячена опису взаємовідносин між кочовими народами причорноморських степів і Київською Руссю. Понад столітнє вивчення літописних зводів разом з археологічними дослідженнями давньоруських і кочівницьких старожитностей дали можливість реконструювати ці відносини та прослідкувати напрями розвитку давньоруського суспільства в X–XIII ст. Виникнення в XI ст. васальної форми відносин на територіях Київської Русі між печеніго-торчеськими групами і Київськими, Переяславськими, Чернігівськими, Ростово-Суздальськими та Галицькими князями стало одним із результатів взаємовідносин тюркського і слов'янського суспільств. Найбільше це відбулося в межах Пороської захисної лінії на правобережжі Київського князівства, де утворився один із найсильніших кочових союзів – Чорні Клобуки. Окрім цього ще згадуються менш значні групи, а саме – Торки Переяславські та Коуї Чернігівські, відомі також за результатами археологічних розкопок⁴². Причини, періоди, процеси формування кочових союзів, їх роль та призначення, а також проблеми етнічної трансформації тюрків у слов'янському середовищі розглянуті у багатьох працях⁴³. Менш зрозумілим залишається питання механізму розселення кочових племен на теренах Русі в другій половині XI ст. Прямі згадки про конкретні дії Ярославичів по розселенню кочовиків практично відсутні, на відміну від опису аналогічних дій Ярослава Мудрого з окремими групами слов'янських племен у 30-х роках XI ст. у межиріччі Росі та Стугни. Розселення кочових племен на територіях Київської Русі для літописців, ймовірно, було не вартим особливого значення загальновідомим фактом. Відображення знайшли лише не зовсім повні записи про дії Володимира Мономаха наприкінці XI – початку XII ст., що не дають чіткого уявлення про механізм закріплення кочовиків у давньоруських князівствах.

Військові набіги печенігів у X ст. спустошили значні території і зумовили створення Посульської і Пороської захисних ліній князями Володимиром Святославовичем і Ярославом Мудрим. Окрім створення цими князями потужної лінії земляних захисних насипів відомих, як „Змієві Вали”⁴⁴, в Пороській системі валів князем Ярославом Мудрим будувалися городища та створювалися неукріплені селища із залученням іноетнічних слов'янських груп. Згідно з літописними та археологічними даними в Пороссі були розселені (посаджені) поляки, захоплені Ярославом 1031 року⁴⁵, також проживало населення з Болохівської землі, Галицького і Подільського регіону, Чернігівського Полісся⁴⁶, древлянських⁴⁷ і радимичських територій⁴⁸. Як уже зазначалося, в другій половині XI ст. витіснені половцями групи печенігів та, після недовгого проживання, торків були змушені переходити під протекторат сильніших землеробських держав, зокрема Київської Русі. Одним із механізмів закріплення тюрків у сло-

в'янському середовищі було добровільне переселення номадів на Русь і відносна незалежність вибору місця проживання в межах давньоруських князівств. С. О. Плетньова висловила думку, що проникнення торків і печенігів у пограниччя відбувалося поступово, шляхом укладань приватних дрібних договорів руських князів з окремими сім'ями (аїлами) або куренями⁴⁹. Іншим шляхом заселення кочовиками прикордонних районів було насильне захоплення і розселення печеніго-торчеського населення на територіях Переяславського князівства, як це було зроблено Володимиром Мономахом. Очевидно, що таким чином могли осідати й інші, невеликі тюркські сім'ї у Київському і Чернігівському князівствах. Про механізм відносно незалежного вибору місця проживання окремих загонів, уже розміщеного на Русі печенізького і торчеського етносів, побічно свідчить розповідь – виправдовування князя Василька Теробовлянського. Після Любецького з'їзду 1097 р. і юридичного закріплення вотчинного княжіння дітьми Ярославичів князь Давид Ігоревич під час інтриги досяг осліплення Теробовлянського князя, перебуваючи в полоні у Давида, Василько, виправдовуючись, розповів про свої плани, які збирався втілити на княжому престолі в Теробовлі і Васильєві: „...но се поведаю ти: по истине яко наведе на мя Богъ за мое узвышенье, яко приде ми вестъ, яко идуть ко мне Беренъдичи, и Печенези, и Торци, и се рекохъ въ уме своемъ: оже ми будутъ Беренъдичи и Торци и Печенези, и реку брату своему Володареви и Давыдови: даита дружину свою молоджьшую, а сама пиита и веселитася; и помыслихъ на землю Лядскую: наступлю на зиму и на лето и возму землю Лядскую и мьщю землю Русьскую; и посемь хотелъ есмь переяти Болгары Дунайския, и посадити я у себе; посемь хотяхъ проситися у Святополка и у Володимера на Половце...а иное помышленье въ сердци моемъ не было ни на Святополка, ни на Давыда...но за мое узнесенье, иже поидоша Беренъдичи ко мне, и веселяся сердце мое, и възвеселися умъ мой, и низложи мя Богъ и смери мя...”⁵⁰. З розповіді князя, який сприйняв ці події як Божу кару за свої „великі” плани, випливає, що отримавши вотчину, він збирався пограбувати Половецькі вежі, або пограничні Польські міста, під благородним приводом помсти за Руську землю. Для поповнення своїх сил Василько розраховував заселити (посадити я у себе. – *Авт.*) території князівства „седельніками” з числа Дунайських Болгар і за рахунок цього здійснювати воєнні операції, проте князю повідомили, що до нього в князівство начебто збирається перейти одне, ймовірно з Пороських, кочових формувань (оже ми будутъ Беренъдичи и Торци и Печенези... – *Авт.*). Втрата пильності (и веселяся сердце мое...а сама пиита. – *Авт.*) і помилкове очікування в Києві кочівницьких посланців призвели до вищезазначених подій і нових міжусобиць на Русі. Висновок про відносну незалежність вибору місця проживання кочовиками нами побудований на реакції Теробовлянського князя на появу повідомлення, не виключено за участю слуги Давида – Кулмея⁵¹, про начебто підготовку звернення кількох кочових груп. Василька не лише не здивувала ця звістка, а й викликала радість, яка врешті закінчилася пияцтвом. Тобто, мабуть невеликі племінні групи кочовиків могли самостійно, без згоди свого сюзерена, укладати договори і відкочовувати на території інших князівств у межах Київської Русі наприкінці XI–XII ст. Варто також підкреслити, що дослідники відзначили ще одну складову закріплення степового населення у слов'янському середовищі в

середині XII ст. Боротьба різних князівських родів за великокняжий Київський стіл після перемоги певного князя призводила до репресій проти супротивників та змушувала останніх тікати в інші регіони давньої Русі. Яскраво це виявилось після поразки Юрія Долгорукого та Андрія Боголюбського, коли значна частина населення Переяслава Руського, перемістившись на північ, заснувала міста Переяслав Заліський та Переяслав Рязанський і трансплантувала цілий шар своєї топоніміки. Разом з руським населенням перекочувала значна частина Переяславських торків та берендеїв на що промовисто вказують назви „Берендеєве болото” біля Переяслава Заліського, місцеві легенди, перекази та відома російська казка про лісового царя Берендея а також деякі топоніми – села Торки, Половецьке, Калган, р. Клобуковка⁵².

На відміну від Пороського прикордоння Київського князівства, порізаного важко прохідною системою ярів та балок, рівнинність лівобережної ділянки лісостепу зумовила звуження відстані перехідної пограничної зони між Руссю і Степом, а також близьке розташування окремих об'єднань степових кочовиків, що підтверджується літописною статтею за 1170 р., а також знахідками половецької скульптури, печенізьких і половецьких поховань X–XIII ст. у межиріччі Ворскли і Сули. На пограниччі правобережжя Київської землі, а також на півдні Черкаської і в північній частині Кіровоградської областей близьке розташування номадів у X–XIII ст. поки не зафіксовано, на відміну від знахідок комплексів монгольського часу. Очевидно групи печенігів і торків, що витіснялися з територій причорноморських степів, змушені були впритул підкочувати до Посульського кордону Переяславського князівства. Мабуть, можна погодитися з думкою С. О. Плетньової, що спочатку проникнення на Русь невеликих сімей кочовиків відбувалося шляхом укладання невеликих домовленостей, чим власне також можна пояснити факт відсутності згадок про ці процеси в літописах. Складність політичного підпорядкування кочовиків руським князям вже достатньо широко розглянуто в працях дослідників⁵³. Відзначимо, що силове захоплення і розміщення тюрків на території Переяславського князівства Володимиром Мономахом на початку XII ст. було виправдане не лише близьким розташуванням половецьких груп а й систематичними походами останніх через Переяславські землі на Русь у другій половині XI – початку XII ст. Печеніго-торчеські військові загони, певно, відразу суттєво прикрили землі князівства від повного знищення половцями. Наприклад, на початку XX ст. в урочищі „Лиса Гора” поблизу м. Лубни Полтавської області в складі групи курганів доби бронзи – скіфського часу було досліджене поховання кочівника кінця XI – початку XII ст. На думку Ю. Ю. Моргунова воно належало представникові Переяславських Торків, особливістю поховання була знахідка в кістках покійника обламаного наконечника списа⁵⁴. Частина кочовиків розміщувалась у межах не менш важливої Пороської захисної лінії. Насамперед племінні групи „садили” поблизу важливих торгово-ремісничих і політичних міських центрів південної Русі, до яких, наприклад, можна віднести літописні міста Юр'єв і Треполь. У 80-х роках XX ст. експедицією Інституту археології УРСР досліджувався Яблунівський могильник XI–XII ст. біля м. Біла Церква, літописного Юр'єва. На думку О. П. Моці, він належав представникам розташованого поряд дружинного табору, який виконував функції, аналогічні більш ранньому варязькому табору Шестовицького комплексу X–XI ст.⁵⁵. Очевидно значний контин-

гент номадів також знаходився поблизу Треполя, сучасне с. Трипілля на Київщині, де на початку ХХ ст. В. В. Хвойкою та Д. Я. Самоквасовим були розкопані кочівницькі кургани, ймовірно, зі складу розташованої біля села групи із 300 насипів⁵⁶. Значна концентрація кочових об'єднань у межах порівняно невеликих територіальних просторів Посулля і Поросся спричиняла подальше переміщення невеликих груп тюркських контингентів на слов'янських територіях шляхом укладання договорів з князями – онуками Ярославичів. Очевидно просторова обмеженість цих територій викликала перехід залишків степового населення Білої вежі на вже освоєні і вільніші простори Чернігівського князівства, де поблизу заболоченого витоку річок Остер, Удай і Торговиці нині відоме городище, залишене біловезьким населенням⁵⁷. Чернігівська Біла Вежа цікава ще тим, що згадується 1085 року в повчанні Володимира Мономаха, що свідчить про заселення місцевості першою хвилею степового населення ще у третій чверті XI ст. Менш значною частиною механізму закріплення номадів у слов'янському середовищі можна вважати безпосереднє використання кочовиків руськими князями як особистої прислуги і як воїнів у малій дружині. Окрім неодноразово охарактеризованих дослідниками тюркських слуг руських князів, у м. Вишгороді Київської області було досліджене цікаве багате кочівницьке парне поховання XI–XII ст.⁵⁸, котре, з нашого погляду, можна розглядати як таке, що належить тюркським представникам у складі малої дружини одного з київських князів.

Зауважимо, що крім двох добре відомих загальних назв – „свої погані” і „чорні клобуки”, в літописах також наводиться кілька термінів у контексті згадок кочовиків. Це назви „седельніки”, „седельничий” і „кощій”. Розгляд контексту згадок цих термінів дещо доповнює розуміння механізму закріплення кочового населення Надчорноморщини серед слов'янського населення. Зокрема це стосується літописних статей за 1170, 1172 і 1230 рр.

1170 року великий князь київський Мстислав Ізяславович організував похід на половецькі кочовища, розташовані на річках Угол і Сніпород (сучасна Полтавщина). При наближенні до половецьких веж, ймовірно, кощій великого князя, Гаврилко Іславович без успіху намагався попередити половецькі групи: „...и бы весть Половцем от кощоя от Гаврилкова. от Иславича. оже идуць на не кнзи Русьстии ...”⁵⁹. Після вдалих військових дій київський князь потай уночі відправив кощія зі своїми седельниками грабувати залишки половців, чим викликав невдоволення інших учасників походу: „...браття же вси пожаловаша на Мьстислава. оже оутаивь ся ихъ пусти въ наворопь седельники свое и кощее. ночь заложивься отаи. и срдце ихъ не бе право с нимъ...”⁶⁰. Підраховуючи втрати серед верхівки з боку руських дружин, літописець зауважив: „...вси сдрави быша, разве бо изъ всихъ полковъ два убьена быста, Кснятинь Васильевичь, Яруновъ братъ, и седельникъ Ярославъ (-а – Авт.) Изяславича – (князь Луцький. – Авт.) и Кснятинь Хотовичъ ять бысть...”⁶¹. Під 1171 р. у літописі зазначено, що Мстислав втратив Київський престол, який у цей час займав переяславський князь Гліб Юрійович (Георгієвич). 1172 року Мстислав Ізяславович організував похід на Київ, який закінчився поразкою. Зібравши на свій бік союзних князів і половецькі загони, Гліб Юрійович вийшов з дружиною до седельників на Перепетово Поле за Васильєв (сучасний Васильків на Київщині. – Авт.). Наступного дня половецькі загони об'єднав-

шись із седельніками вибивали залишки союзних військ Мстислава Ізяславича з Михайлова: „...Глеб пусти Половци въ веже, и шедше стаха за Васильевомъ у седельниковъ, съжидающе дружины своее... Половци же съвкупившеся съ седельники бишася с ними, и два убежа Василко (Василь Ярополчич – син князя Ярополка Ізяславича – *Авт.*)...”⁶². Описуючи політичні міжусобиці між князем Данилом Галицьким і, очевидно, галицькими боярами 1230 року, в літописі згадується княжий седельничий Іван Михалкович, котрого союзник Данила Галицького, волинський князь Василько Романович, на чолі загону відправив проти одних із змовників – Молибоговичів і Волдрисів: „...а Василко прия Белзь; Ивана же посла седельничего своего, по неверныхъ Молибоговичихъ и по Вольдрисе, и изимано бысть ихъ 20 и 8 Ивановъ Михалковичемъ...”⁶³.

Загальний контекст і вище наведені літописні цитати свідчать, що згадані терміни – „седельничий”, „седельніки” і „кощій” мають пряме відношення до кочових груп, розташованих на території Київської Русі. Значення, закладене у слові „седельніки” означає певну етнічну групу, в даному випадку – кочівницьку, якій виділялися території, де вони проживали (сиділи) і несли за це відповідну військову або іншу службу. Синонімом літописного терміна „седельніки” є польський пізньосередньовічний варіант – „осадники”. Відзначимо також, що цей термін не відноситься до характеристики ремісничих чи виробничих процесів по виготовленню сідел, адже для визначення цього виду ремесла використовувалося інше хоча і дещо подібне позначення – „седельници”: „...Видивъ же се князь Данило...нача призывати прихожае...и мастере всяции бежаху ис Татар, седельници, и лучници, и тулници и кузнице железу и меди и серебру...”⁶⁴. Цікавим є термін „кощій”. Стосовно смислового поняття цього слова С. О. Плетньова висловила два взаємовиключних припущення: згідно першого, кощіями були голови сімей аїлів, кошів, а згідно другого – таким чином зневажливо називали полонених кочовиків⁶⁵. Запропоновані дослідницею визначення не зовсім переконливі. Виходячи з давньоруських писемних джерел, кощіями називали тимчасово обране військово керівництво в середовищі кочовиків, яке безпосередньо очолювало і керувало військовими походами кочових загонів⁶⁶. Ймовірно, що слов’янським синонімом слова „кощій” було позначення „седельничий” – людина, яка очолювала і відповідала перед князем за загін з числа седельників, що мешкали на князівських землях.

„Свої погані” відіграли важливу та помітну роль в історії давньоруської держави. Глобальна історична катастрофа монгольських завоювань прискорила процес асиміляції залишків кочового населення слов’янами на теренах Київської Русі. Власне ми, сучасні українці, як етнос, з’явилися в результаті цієї асиміляції. Адже, зберігаючи сильні слов’янські традиції, культура середньовічної і сучасної України містить сильний тюркський елемент. Велика кількість тюркізмів увійшла в мову: шабля, ногайка, штани, табун, отара, коза, баран, кабан тощо. Найбільш показовим щодо цього є слово – „лошадь”. О. М. Трубачов виявив цікаву закономірність поширення вживання цього терміна. Територія, на якій воно вживається найбільше, утворює немовби клин між північноросійською, білоруською й українською територіями, де переважають, у загальній функції, форми слова від слов’янського – „конь”⁶⁷. Виникнення, за короткий період, козацтва також було пов’язане з наслідуваннями кочових традицій.

Найбільш яскравим прикладом є трансформація степового коція в кошового українського козацтва. Події давньоруської історії XII–XIII ст., що відображені на сторінках давніх писемних джерел, свідчать про правильне рішення внуків Ярослава відносно розміщення печенігів і торків на теренах Київської Русі. Чудове знання військової справи і сильні кінні загони, створені цими народами, давали можливість не тільки обороняти князівства від половецьких вторгнень, а й проводити успішні походи руських дружин у Половецький степ.

Безперечно, найбільш яскравим періодом в історії кочового населення території надчорноморських степів є половецький. Відігравши значну роль в історії Руської держави, згодом вони, ставши, після монгольських завоювань, етнічною основою для Кримських Татар, впливали на історію ранньої України. Історія цих степовиків неодноразово привертала увагу істориків-медієвістів. Історичний розвиток половців на теренах Надчорноморщини розділяють на чотири періоди:⁶⁸

1. Середина XI – початок XII ст., який можна охарактеризувати агресивною поведінкою половців, пов'язаною з пошуками нових територій. У цей час вони перебували на табірній стадії кочування, постійно пересувалися степом.

2. 20-ті – 60-ті роки XII ст., коли степовий простір був поділений між окремими ордами, з'явилися постійні зимні та літні місця для випасу стад. Почали складатися протодержавні інститути. У цей час розвивалися половецькі міста.

3. Друга половина XII ст. – період найбільшого військового натиску на Руське прикордоння та постійна участь в міжусобицях руських князів.

4. Перша половина XIII ст. Стабілізація русько-половецьких відносин. Половці так і не створили єдиної держави, у них виникло багато дрібних племінних угруповань, між якими точилися міжусобні війни.

Історію половців можна розпочати з VII ст., коли вони, більше відомі під назвою кимаки-кипчаки, кочували в Приіртишші та північніше Алтаю. У X ст. у них складається державне утворення на території від Іртиша до Каспію, і від тайги до казахстанських напівпустель, під назвою „Кимакський каганат”⁶⁹. Кипчаки, яких власне слов'яни Київської Русі і називали половцями, кочували на західних територіях, кимаки – на східних. Мирний розвиток держави привів на кінець X ст. до демографічного росту і кризи територій, між окремими племінними групами розпочалися міжусобиці та війни за захоплення територій для кочування. Ці фактори, врешті-решт, підштовхнули до пошуку нових територій. У 20–30-х роках значна частина кимакських племен вирушила на захід, витісняючи кипчаків, а також торків і печенігів. Кимаки зайняли території по Дунаю, Серету, Пруту, Бугу. Кипчаки – в басейні середньої і нижньої течії Сіверського Дінця та в Північному Приазов'ї. До середини XI ст. нові господарі степу освоювали території, а потім почали контактувати з Руссю.

З 1060 р. кочівники здійснювали регулярні набіги, саме з цього часу літописці фіксують напади на Русь. Так 1060 року відбулася битва на р. Сновь, 1061 року набіг орди хана Сокала, 1068 року – набіг на Переяславське князівство, битва на р. Льта, 1071 року – напади на Ростовець і Неятин на р. Рось. Разом з тим, половців, як і їхніх попередників, почали використовувати у військових походах русичів на сусідні держави та залучати в міжусобицях. Наприклад, 1078 року Олег Святославович (Гориславович) втік від Всеволода Ярославовича в Тмутаракань, повернувся звідти і „...привиде... поганіе на рус-

кую землю...”⁷⁰, а 1092 року половці, разом з князем Васильком Ростиславичем, ходили у похід на поляків. Наприкінці XI ст. процес консолідації половецьких орд, що кочували на Дінці та в Приазов’ї, завершився. Землі були чітко поділені між кількома половецькими об’єднаннями. У половців почали складатися дві групи: західна, очолювана Тугорканом (Тугарин Змійович), та східна під проводом Боняка (Шолудивого). Складання постійних маршрутів зимових і літніх кочівок та, як наслідок, загроза від можливих воєнних дій руських полків змусила половців до пошуку шляхів мирного співіснування з Руссю. Для встановлення та підтвердження нових і старих мирних угод був використаний час вокняжіння на Київському престолі Святополка Ізяславича. Проте новий київський князь 1093 року посадив половецьких послів миру в поруб, розгнівавшись на їхній різкий тон. Розлючені кочівники розпочали воєнні дії. Половці розгромили руські війська поблизу Треполя. Тікаючи частина руських військ і брат Володимира Мономаха Ростислав потонули у Стугні при переправі. Агресія степовиків загрожувала значним розоренням Руським землям, тому 1094 року Святополк змушений був одружитися з дочкою Тугоркана, і зрештою укласти мир. Проте 1095 року мирні відносини були порушені. Цього року Тугоркан і Боняк були зайняті походом та участю в міжусобицях у Візантії. Натомість два прикордонні половецькі властители Ітлар та Кітан вирішили окремо укласти мир з Переяславським князем Володимиром Всеволодовичем (Мономахом), очевидно внаслідок близького розташування своїх кочових груп до кордонів Переяславського князівства. Однак Володимир убив їх. Після повернення з невіддаленого походу Боняк і Тугоркан оголосили кровну помсту Русі, розпочалися воєнні дії між половцями та русичами. 1096 року Тугоркан був убитий під Переяславом, за що хан Боняк жорстоко помстився 20 липня 1096 р., розгромивши Видубецький та Печерський монастирі і майже захопивши Київ: „...мало в город не вогнаша половци...”. Варто зазначити, що для Боняка смерть Тугоркана очевидно була особистою трагедією, протягом усього життя він мстив за нього, а ворожість до Русі була настільки велика, що він жодного разу, за винятком 1097 р., не брав участі у міжусобицях руських князів, натомість постійно нападав на руські землі. Безперервна війна проти половців примусила руських князів по-новому оцінити свої внутрішні відносини. Спільність позицій політики щодо відсічі кочовикам уперше була обумовлена на Любецькому з’їзді 1097 р.⁷¹. Продовженням побудови зовнішніх відносин Русі та Степу стали два наступні, 1103 р. та 1111 р., Долобльські з’їзди. На них врешті були об’єднані зусилля для відсічі кочовикам та створена коаліція руських князів на чолі з Володимиром Мономахом. Серія походів Русі в Степ 1103, 1105, 1107 рр. значно послабила натиск кочовиків. Похід 1111 року на Дон, відсіч 1113 року поблизу м. Виря, та новий похід на Дон 1116 року призупинили агресивність половців. У сорокових роках XII ст. русько-половецькі відносини стабілізувалися, літописці 1140 року відзначили: „... прииде Половецькая земля и князи половецьстии на мир... к Малотину...”⁷². Половці в цей час лише активно брали участь у руських міжусобицях.

Новий етап русько-половецьких відносин розпочався у 60-х роках XII ст., коли в степах з’явилися нові діяльні хани: Кобяк, Кончак, Тоглий та інші. Посилення військової діяльності новою генерацією половецьких ханів викликало 1168 року похід Олега та Ярослава Ольговичів на придніпровських половців:

Козу (Сотановича) та Беглюка, а у березні 1170 р. відбувся похід під керівництвом Мстислава Ізяславовича у Середнє Подніпров'я. Активізація русичів занепокоїла половецьких ханів. 1172 року кілька кочових угруповань вирішили укласти мир „...прииде множество половець,...одни...к Переяславлю и сташа у Песочна, а друзии... сташа у Корсуня (Дніпровського)”⁷³. Однак мир уклали лише половці у Песочина, інші „...взяша села без учета,...и погнаша в половецье...”. З 70-х років половці посилили натиск, особливо відзначилися хани Кобяк та Кончак. Врешті лише 1183 року київські князі Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславович змогли організувати похід на лукоморських та придніпровських кочовиків. У результаті лукоморці були розгромлені, а Кобяк загинув. Проте залишилося угруповання Кончака, який продовжував набіги. Руські князі підготували новий похід, який провалився в результаті політики чернігівського князя Ярослава Всеволодовича, з санкції якого відбувся похід Ігоря Святославовича 1185 року. У наступному десятилітті русько-половецькі відносини поступово нормалізувалися, лише на заході продовжувалася до 30-х років XIII ст. війна галицько-волинських князів з ордою хана Котяна.

Незважаючи на повноту писемних джерел та відносну достовірність викладених у них фактів, археологічні матеріали дають найбільш повну картину розвитку будь-якого суспільства, або принаймні значно доповнюють наявні писемні згадки. Накопичення у другій половині XX ст. великого масиву археологічних даних щодо історії степового населення Надчорноморщини поступово проходило свою наукову обробку. Разом з тим окремі комплекси, предмети, групи поховань та культові споруди вже нині дають можливість суттєво уточнити ступінь розвитку та взаємозв'язків кочових суспільств із землеробами.

Для X–XI ст., періоду ранніх контактів слов'ян із печенігами та торками, археологічні матеріали свідчать про односторонній характер відносин між Степом та Руссю. Використання князями Ігорем, Святославом та Володимиром кочовиків для військових потреб позначилися в досить потужному впливі Степу на Русь. Степовими інноваціями в давньоруській культурі є предмети кінського спорядження та деякі види зброї – вудила, стремена, кольчуги, шоломи, шаблі⁷⁴. Натомість у деяких печенізьких похованнях трапляються такі слов'янські елементи, як бронзові поясні ліровидні пряжки. Ступені взаємовпливів іншого характеру для цього відрізка часу ані за писемними, ані за археологічними джерелами поки що не виявлені. Можна лише стверджувати про імпульс внутрішнього розвитку Русі: будівництво фортець, валів, переміщення великих груп населення тощо, викликаний нападами степового населення в X – початку XI ст. У середині – другій половині XI ст. виникли умови для своєрідного „етнічного казану” між колишнім степовим населенням та слов'янами. Розчиняючи печенізький та торчеський етноси в середовищі мешканців Київського, Чернігівського, Переяславського, Галицько-Волинського та інших князівств, Київська Русь отримала не тільки видозміни в антропологічному складі населення, а й розвиток нової культури з переплетінням кочових та землеробських традицій. По суті терени Середнього Подніпров'я, після заселення степовиками, дали поштовх зародженню нового етносу зі своєю самобутньою культурою – сучасним українцям. У період XII–XIII ст. кочівники отримали зворотній культурний вплив від Русі. Стабілізація русько-половецьких відносин після успішної політики Володимира Мономаха призвела не тільки до ва-

гомого релігійного впливу на степовиків, а й підштовхнула до освоєння суто землеробських ремесел та деяких суспільних змін. Для прикладу можна розглянути глиняний посуд, що знайдений при дослідженнях кочівницьких поховань і якому притаманні риси давньоруської техніки виробництва. Умовно ці речі можна розділити на три категорії: імпортний посуд, виготовлений на замовлення, а також виготовлений власноруч. Глиняні посудини, що зрідка трапляються при дослідженнях половецьких поховань зазвичай датуються XII – першою половиною XIII ст. Форма більшості горщиків, зроблених давньоруськими майстрами, виражена у пропорціях тулуба, який у плані нагадує зрізаний конус. Ці посудини мають порівняно тонкі стінки, виготовлені ретельно з добре вимішаного глиняного тіста за допомогою швидкого інерційного гончарного кола, мають якісний випал та орнаментацию у вигляді прямих і хвилястих ліній. Посуд, виготовлений на замовлення, також не відрізняється технічними прийомами, однак відмінність від давньоруського полягає в випуклободій чи навіть кулястій формі тулуба, що необхідно для приготування їжі на відкритому вогнищі. Горщики, виготовлені половцями, мають зазвичай грубу округлу чи банковидну форму з товстими стінками та неякісним випалом. Значна частина такого посуду зліплена від руки або на повільному колі, суттєво, що, як серед ліпного, так і серед кружального посуду трапляються примірники, прикрашені прямими і хвилястими лініями. Окрім цього при дослідженнях одного з курганних насипів біля с. Вишневого на Одещині були зафіксовані об'єкти, які нами розглядаються як ями для випалу кераміки, виготовленої половецьким населенням⁷⁵. Тобто застосування половцями гончарного кола, спеціальних конструкцій для випалу, а також орнаментальних композицій, притаманних руським традиціям гончарства вказує на досить сильні та глибокі культурні впливи Київської Русі на кочове населення Надчорноморщини. Окрім цього, із середини – другої половини XII ст. у кочівницьких похованнях починають траплятися знахідки глиняних та шиферних пряслиць, що свідчить про застосування іншого ремесла – ткацтва. На цей час помітні обсяги імпорту кочовим населенням руських товарів, у могилах знаходяться замки, намисто, браслети та інші речі, що мають руське походження.

Дослідниками-археологами неодноразово розглядався період завоювання кочового населення Південноруського степу монголо-татарськими військами⁷⁶. Зафіксованими писемними датами початку завоювання монголами половецького населення Надчорноморщини є 1222 р., коли відбулася битва половців проти монголо-татар на Дону та 1223 р., позначений розгромом об'єднаних русько-половецьких сил на р. Калці. Остаточо монголи закріпилися на половецьких землях у 1237–1240 рр. Окрім згадок про битви половців проти монгольських військ, відомо і про відхід окремих груп кочовиків у Литву, Болгарію, Угорщину, Валахію та Закавказзя⁷⁷. Про те, що відбувалося з кочовим населенням на теренах Надчорноморщини в другій половині XIII та на початку XIV ст. писемні джерела чіткої відповіді не дають. Ранній етап завоювання монгольськими військами причорноморських степів можуть ілюструвати два багатих воїнських поховання, досліджених при розкопках трьох курганних груп біля с. Ясинувате Запорізької області⁷⁸. Незважаючи на зруйнованість комплексів грабіжницькими „розкопками”, речовий інвентар – типи наконечників стріл, кістяні накладки на сагайдаки і кістяна варварка – дає змогу віднести

поховання у межі XIII ст. Військова належність похованих, відсутність інших захоронень цього періоду, які могла б залишити певна кочова група з постійним місцем кочівок, дають підстави припускати, що поховані належать до військ Джебе і Субедея 20-х років XIII ст. Більш цікавою, при розгляді історії означеного періоду, є група з п'яти пізньокочівницьких поховань, що була досліджена біля с. Ковалівка Миколаївської області, Південнобузькою експедицією в 1971 р.⁷⁹. Спільність простеженої поховальної практики та поховального інвентарю дають можливість розглядати кочівницькі поховання цієї курганної групи як родовий могильник, залишений в одному проміжку часу. Виявлені речові знахідки датуються золотоординським періодом і мають велику кількість аналогій, в основному, серед Південно-Уральських, Заволзьких, Нижньодонських та Середньоазіатських кочових старожитностей XIII–XIV ст.⁸⁰. Досліджені поховання були залишені кочовою групою, яка мала постійні маршрути зимових і літніх кочівок. Поява таких комплексів на території Надчорноморського степу з різко відмінним від загальної маси кочівницьким матеріалом XIII–XIV ст., безперечно, пов'язана з монгольськими завоюваннями. З другої половини XIII ст. в підконтрольних монгольським завойовникам степах формувалася улусна система з інститутом унаган-богол⁸¹, коли степові народи зганялися з кращих пасовиськ, що займалися завойовниками. Для поховань Ковалівської групи нижня дата визначається часом не раніше другої половини XIII ст. – періодом складання сприятливих умов для постійних кочувань номадів, які з'явилися в другій чверті XIII ст. Верхній часовий кордон досліджених комплексів обмежується першою чвертю XIV ст., адже поховальний інвентар рідких у надчорноморських степах, поховань 20-х – 60-х рр. XIV ст. містить дещо інший характер і тип речей. Конструктивні особливості могильних ям цих поховань подібні аналогічним комплексам нижнього Поволжжя, межиріччя Амудар'ї і Сирдар'ї. Г. О. Федоров-Давидов для золотоординського часу окреслює на цих територіях кордон між улусом хана Бату, куди ввійшли в основному кипчацькі об'єднання, і улусом хана Орди, який складала огузькі племена. Для Заволжжя були характерні змішані групи кипчацького (половецького) і гузького населення⁸². В етнічному відношенні подібні комплекси можна віднести до огузького кола пам'яток і пов'язати з певною частиною кочового туркменського населення XIII–XIV ст.⁸³. Досліджений роботами Південнобузької експедиції могильник середини XIII – початку XIV ст. є яскравим свідченням присутності та поступового закріплення серед кочового населення Надчорноморщини прийшлих „монгольських” груп. Окрім цього також відомі й інші поодинокі золотоординські поховання другої половини XIII ст. у складі археологічних матеріалів, досліджених у південноукраїнських степах⁸⁴. У XIV ст. поховання з набором старожитностей, характерних для Південноуральського, Заволзького, Нижньодонського та Середньоазіатського регіонів, почали складати значний відсоток.

З другої чверті XIV ст. у половців, які продовжували мешкати в надчорноморських степах, також почали відбуватися суттєві зміни у поховальній практиці. На сьогодні відома фактично неопублікована велика група поховань XIV – початку XV ст. відомих у звітах як „ногайські”. Усі поховання здійснені в могильних ямах, що повторюють типи конструкцій кінця XI–XIII ст., а в окремих випадках, очевидно захоронення аристократії, простежено переkritтя кузовом і колесами возика. Відмінною рисою є переважна наявність таких поховань у

довгих курганах – дюнах або двох-трьох насипах доби бронзи, що злилися між собою, а також повна відсутність супроводжуючого інвентарю, за рідкими випадками знахідок пряжок і гудзиків. Зміни в характері поховальної практики і речового набору в комплексах кочовиків з другої чверті XIV ст. були пов'язані з відомою в арабських писемних джерелах жорстокою політикою введення в середовищі місцевих і прийшлих номадів мусульманства ханом Узбеком. У той же час очевидно в надчорноморські степи продовжували прибувати окремі невеликі групи кочовиків з Волго-Донського регіону. Свідченням цьому можуть бути датовані 40–80 роками XIV ст. комплекси, що значно відрізняються від інших багатством інвентарю та формами поховальної практики. Такими є могили, досліджені поблизу с. Каїрка і Родіонівка Херсонської області⁸⁵, Покрівське Кіровоградської області⁸⁶. Дещо відмінною була ситуація у кочового (половецького) населення, яке проживало в лісостеповій смузі Середнього Подніпров'я. У межах Дніпровського Лівобережжя в межиріччі Орелі і Сули та Сейму і Ворскли відомо кілька пам'яток XIII–XIV ст., створених при формуванні територіально-адміністративної структури Західного улусу Золотої Орди. У результаті змішування кочового та землеробського населення тут виникли невеликі поселення міського типу, що ймовірно мали стати одними з опорних пунктів золотоординських володінь⁸⁷. Синхронні процеси відбувалися і в інших регіонах, пов'язаних з прикордонням лісостепової зони. Для прикладу можна навести ґрунтовий могильник 40–60-х рр. XIV ст. біля с. Леськи Черкаської області⁸⁸ та ґрунтовий могильник XIII–XIV ст. „Мамай-Сурка”, розташований на Дніпрі біля с. Велика Знамянка Запорізької області⁸⁹. Окрім прикордоння лісостепової зони золотоординські „міські” поселення XIII–XIV ст. відомі і в степовому регіоні, зокрема на півночі Донецької області в межах середньої течії Сіверського Дінця⁹⁰.

Чергові політичні зміни на теренах Великого Степу призвели на початку XV ст. до припинення життя на всіх лісостепових та степових поселеннях золотоординського часу, а кочове населення Надчорноморщини розпочало новий етап свого історичного розвитку.

- ¹ Татищев В. Н. История Российская. – М. – Л., 1962. – Т. I. – С. 271–274; Мавродина Р. М. Киевская Русь и кочевники. (печенеги, торки, половцы). – Ленинград, 1983. – С. 11, 12.
- ² Мавродина Р. М. Указ. соч. – С. 12.
- ³ Карамзин Н. М. История государства Российского. – СПб, 1892. – Т. I., Т. II.
- ⁴ Погодин М. П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – М., 1857. – Т. 5. (Период удельный).
- ⁵ Мавродина Р. М. Указ. соч. – С. 15.
- ⁶ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – СПб., 1884. – Т. I.; Ковалевский А. П. Книга Ахмед – ибн – Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. – Харьков, 1956.
- ⁷ Кудряшов К. В. Половецкая степь. – М., 1948.
- ⁸ Гумилёв Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1989.
- ⁹ Кирпичников А. Н. Древнерусское вооружение из коллекции И. Хойновского (по материалам польских музеев) // Любецкий з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 76, 77.
- ¹⁰ Плетнева С. А. Древности Черных Клобуков // САИ. – 1973. – Вып. Е1–9.
- ¹¹ А. С. (Спицын А. А.) Курганы киевских торков и берендеев // ЗРАО. – СПб., 1899. – Т. XI. – Вып. – 1, 2; Спицын А. А. Татарские курганы // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – Симферополь, 1927. – Т. 1. (58).

- ¹² Мец Н. Д. К вопросу о торках // КСИИМК. – М., 1948. – Вып. XXII.
- ¹³ Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА. – М.-Л., 1958. – № 62. – С. 151–226.
- ¹⁴ Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния // САИ. – 1974. Вып. Е2 – 4; Плетнева С. А. Древности Черных клобуков // САИ. – 1973. – Вып. Е1 – 9; Плетнева С. А. Кочевники Средневековья. – М., 1982; Плетнева С. А. Половцы. – М., 1990.
- ¹⁵ Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов. – М., 1966.
- ¹⁶ Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999.
- ¹⁷ Кравец В. В. Кочевники Среднего Дона в эпоху Золотой Орды. – Воронеж, 2005.
- ¹⁸ Осипян О. Поширення християнства серед половців у XI–XIV ст. // Київська старовина. – 2005. – № 1, № 2.
- ¹⁹ Федоров-Давыдов Г. А. Указ. соч. – С. 124–128.
- ²⁰ Плетнева С. А. Древности Черных клобуков // САИ. – 1973. – Вып. Е1 – 9. – С. 5, 6.
- ²¹ Добролюбовский А. О. Кочевники конца IX–XIV веков на западе Степного Причерноморья (проблемы этнического и социального развития по археологическим данным) / Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1981. – С. 8, 9.
- ²² Кравец В. В. Кочевники Среднего Дона в эпоху Золотой Орды. – Воронеж, 2005. – С. 4.
- ²³ Толочко П. П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 240, 241.
- ²⁴ Плетнева С. А. Кочевники Средневековья. – М., 1982. – С. 36.
- ²⁵ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1989. – С. 155.
- ²⁶ ПСРЛ. Т. II. – Ипатьевская летопись. – М., 1962. – С. 17–18.
- ²⁷ Кучера М. П., Иванченко Л.І. Давньоруська оборонна лінія в Поросці // Археологія. – 1987. – № 59. – С. 67.
- ²⁸ Петрашенко В. А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – К., 2005. – С. 11.
- ²⁹ ПСРЛ. Т. XX. – Львовская летопись. – СПб., 1910. – С. 85.
- ³⁰ Літописна дата 1036 р. під якою зазначений розгром печенігів Ярославом з деяких причин викликає сумніви. Цей та наступний запис 1037 р. оповідають про розгром кочівників на полі за містом. Літописець навіть уточнює, що на цьому місці зараз знаходиться Софія Київська. Ще М. О. Максимович ставив запитання щодо достовірності датувань викладених в літописі подій 1036 та 1037 рр. (Максимович М.О. Киевъ явился градомъ великимъ... – К., 1994. – С. 94–100). Непорозуміння викликає факт завершення будівництва храму наступного року після битви, адже мінімальний термін для зведення кам'яної споруди за часів Київської Русі становив 7–10 років. Завершення будівництва храму на 1037 р. нині не викликає суттєвих заперечень у дослідників, а тому, повністю довіряти достовірності опису і датування подій та фактів 1036 роком ми не можемо. Разом з тим, виходячи із загальної ситуації, що складалася на степових просторах у 30-х – 40-х роках XI ст. (проникнення великих груп торків) слід погодитися, що напади печенігів у цей час цілком були можливі, як і розгром окремих кочівницьких орд Ярославом.
- ³¹ Могильников В. А. Сибирские древности VI–X вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – С. 29-31; Агаджанов С.Г. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI–XII вв. – М., 1991. – С. 4, 5.
- ³² 1015 року кухар Торчин, зарізав муромського князя Гліба Володимировича, і перейшов на службу до Святополка Окаяного.
- ³³ Артамонов М.И. Саркел – Белая Вежа. // МИА. – 1958. – № 62.
- ³⁴ Добролюбовский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. – К., 1986. – С. 52.
- ³⁵ ПСРЛ. Т. II. – Ипатьевская летопись. – М., 1962. – С. 152.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Агаджанов С. Г. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI–XII вв. – М., 1991. – С. 5, 6.
- ³⁸ ПСРЛ. Т. II. – Ипатьевская летопись. – М., 1962. – С. 195.
- ³⁹ Лезина И. Н. К вопросу о стратификации тюркских генотопонимов Крыма // Ономастика, типология, стратиграфия. – М., 1988. – С. 144–160.
- ⁴⁰ ПСРЛ. Т. II. – Ипатьевская летопись. – М., 1962. – С. 284.
- ⁴¹ Исакова Х. Ф. Огузо – Кыпчакские соответствия в топонимии Крыма // Ономастика, типология, стратиграфия. – М., 1988. – С. 127. – 142.

- 42 Коваленко В. П., Ситий Ю. М. „Свої погани” Чернігівських князів // Стародавній Іскоростень і слов’янські гради VIII–X ст. – К., 2004. – С. 121–138.
- 43 Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА. – 1958. – № 62. – С. 151–226; Плетнева С. А. Древности Черных клобуков // САИ. – 1973. – Вып. Е1 – 9; Федоров-Давыдов Г.А. Указ. соч.; Агаджанов С. Г. Указ. соч. – С. 4, 5; Моця О. П. Населення Південноруських земель IX–XIII ст. – К., 1993. – С. 103–131; Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999. – С. 80–107; Квітницький М. В. Торки. Проблема атрибуції поховальних комплексів // Археологія. – 2004. – № 4. – С. 31; Його ж. „Свої погани” Фастівської землі // Археологічні пам’ятки Фастівщини: матеріали до археологічної карти Київської області. – Прес-музей № 20–21. – Фастів, 2004. – С. 37, 38.
- 44 Кучера М. П. Змиєві валы Среднего Поднепровья. – К., 1987. – 206 с.
- 45 Кучера М. П., Иванченко Л. І. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі // Археологія. – 1987. – № 59. – С. 67–70.
- 46 Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – К., 2005. – С. 147, 149.
- 47 Иванченко Л. І. Городище в с. Буки – Форпост Давньоруського кордону Західного Поросся // Стародавній Іскоростень і слов’янські гради VIII–X ст. – К., 2004. – С. 117; Серов О.В. Фастівщина в добу Київської Русі. (Історико-археологічний нарис) // Археологічні пам’ятки Фастівщини. Проблеми дослідження і охорони. – Фастів, 2001. – С. 114.
- 48 Моця О. П. Назв. праця. – С. 122.
- 49 Плетнева С. А. Половцы. – М., 1990. – С. 72.
- 50 Русские летописи. Т. 11. – Ипатьевская летопись. – Рязань, 2001. – С. 174.
- 51 Безпосередньо в подіях, пов’язаних з процесом осліплення Тербовлянського князя ім’я Кулмея не згадується, Проте та наполегливість з якою згодом найближче оточення Василька вимагало видати для розправи у Давида його слугу, свідчить про значну роль виконану Кулмеєм в інтризі князя Давида. Очевидно слід вважати, що Кулмей був тим самим інформатором, який повідомив Васильку Тербовлянському про начебто зібраних до нього кочовиків, і тим самим затягнув необхідний Давиду і Святополку час та послабив увагу Василька.
- 52 Колибенко О. В., Колибенко О. В. „Свої погани” Переяславщини (до проблеми локалізації місць поселень переяславських торків) // Слов’янські обрії. – К., 2006. – Вип. 1. – С. 114, 115.
- 53 Плетнева С. А. Половцы. – С. 72; Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – С. 81, 82.
- 54 Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України. – Київ-Полтава, 2000. – С. 225–227.
- 55 Моця О. П. Назв. праця. – С. 128.
- 56 Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении. – XXI. Киевская губерния // ЗРАО. – СПб., 1899. – Т. XI. – Вып. 1/2 – С. 257.
- 57 Коваленко В. П., Ситий Ю. М. „Свої погани” Чернігівських князів. – С. 124–126.
- 58 Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – С. 98–99, 101, рис. 23.
- 59 ПСРЛ. Т. II. – Ипатьевская летопись. – С. 539.
- 60 Там само – С. 540.
- 61 Русские летописи. Т. 11. – Ипатьевская летопись. – Рязань, 2001. – С. 369, 370.
- 62 Там само – С. 376.
- 63 Там само – С. 509.
- 64 Там само – С. 558.
- 65 Плетнева С. А. Половцы. – С. 94.
- 66 Квітницький М. В. „Свої погани” Фастівської землі // Археологічні пам’ятки Фастівщини: матеріали до археологічної карти Київської області. – Прес-музей № 20–21. – Фастів, 2004. – С. 40.
- 67 Трубачев О. Н. Происхождение названий домашних животных в славянских языках. – М., 1960. – С. 54.
- 68 Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – С. 111.
- 69 Плетнева С. А. Половцы. – С. 28.
- 70 ПСРЛ. Т. II. – Ипатьевская летопись. – С. 191.
- 71 Моця О. П. Половці і Русь в XI ст. // Любецький з’їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 47, 48.

- ⁷² ПСРЛ. Т. II. – Ипатьевская летопись. – С. 308.
- ⁷³ Плетнева С. А. Половцы. – С. 146; ПСРЛ. Т. II. – Ипатьевская летопись. – С. 555.
- ⁷⁴ Андросук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні. – К., 1999. – С. 65–68.
- ⁷⁵ Субботин Л. В., Дворянинов С. А. Отчет о работе Дунай–Днестровской экспедиции в 1980 г. // НА ІА НАН України ф.е. 1980/2.
- ⁷⁶ Федоров-Давыдов Г. А. Указ. соч. – С. 228–235; Плетнева С. А. Половцы. – Москва, 1990. – С. 171–188; Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – С. 159–194.
- ⁷⁷ Федоров-Давыдов Г. А. Указ. соч. – С. 233, 234; Плетнева С. А. Половцы. – С. 175, 179–181.
- ⁷⁸ Ляшко, С. Н., Попандупало З. Х., Дровосекова О. В. Курганные могильники Днепровского Надпорожья. – Запорожье, 2004. – С. 22–24, 97–103, рис. 25–30.
- ⁷⁹ Ковпаненко Г. Т., Гаврилюк Н. А., Евдокимов Г. Л. Курганы у с. Ковалевка (группа IV) // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 363–388.
- ⁸⁰ Квитницький М. В. Позднекочевнические погребения IV курганной группы с. Ковалёвка // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 389–392.
- ⁸¹ Федоров-Давыдов Г. А. Указ. соч. – С. 235–237.
- ⁸² Там само – С. 242–246.
- ⁸³ Квітницький М. В. Торки. Проблема атрибуції поховальних комплексів // Археологія. – 2004. – № 4. – С. 28, 30.
- ⁸⁴ Захарук Ю. Розкопки коло с. Нерубайське під Одесою // АП УРСР. – Т. I. К., 1949. – С. 140.
- ⁸⁵ Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – С. 187–191.
- ⁸⁶ Назаров О. В., Квітницький М. В., Шляховий К. В. Поховання кочівника золотоординського часу біля с. Покрівське // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 238–240.
- ⁸⁷ Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. – Київ-Полтава, 2004.
- ⁸⁸ Сымонович Э. А. Памятники позднекочевнического времени в Поднепровье // КСИА. – Вып. 81. – М., 1960.
- ⁸⁹ Ельников М. В. Средневековый могильник Мамай-Сурка. – Запорожье, 2001.
- ⁹⁰ Кравченко Э. Е. Памятники оседлого населения XI–XIV вв. в среднем течении Северского Донца // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. I. – Донецк, 2000. – С. 75–100.